

بررسی منطقه اورشلیم در روایات مهدوی

محمد رحمانی^۱

چکیده

یکی از اماکن مطرح و تاثیر گذار بر تحولات آخرالزمانی که در متون دینی ادیان توحیدی بدان اشاره شده است و دارای اهمیت بسیار فراوان در وقایع آخرالزمانی می‌باشد؛ شهر باستانی «اورشلیم» است که در روایات اسلامی با عنوان «بیت المقدس» بدان اشاره شده است.

این شهر که بیش تر در منابع مسیحیت و یهود از آن یاد شده و تحولات و رویدادهای آخرالزمانی در منابع دینی این دو آیین وارد شده است؛ در طول تاریخ به خاطر موقعیت بسیار سوق الجیشی و حساس و وجود اماکن بسیار مقدس - که هر سه آیین توحیدی اسلام و مسیحیت و یهود ادعای مالکیت آن را دارند- محل مناقشه و کشمکش بین آیین‌ها و کشورها بوده و شاهد جنگ‌ها و کشتارهای وسیع در طول تاریخ بوده است.

وجود اماکن مقدسی مانند بیت المقدس، مسجد الاقصی، قبه الصخره، پرستش گاه اورشلیم، هیکل سلیمان و دیوار ندبه؛ به این شهر قداست و اهمیت ویژه و خاصی داده است که همواره باعث درگیری و نزاع بین پیروان ادیان توحیدی بر سر تصاحب میراث دینی و فرهنگی متعلق به خودشان شده است.

آن چه بیش از همه، موجب حساس تر شدن این مکان مقدس گردیده، اخبار و احادیثی است که در مورد اتفاقات و وقایع آخرالزمان در متون مقدس هر سه آیین وارد شده و نقش تعیین کننده و کلیدی به این شهر داده است. این نوشتار به اهمیت این شهر و تحولات آخرالزمانی آن پرداخته است.

واژگان کلیدی: مهدویت، اورشلیم، بیت المقدس، آخرالزمان

مقدمه

«اورشلیم» از کهن‌ترین و مقدس‌ترین شهرهای جهان و بزرگ‌ترین شهر کرانه غربی است و در منتهای الیه جنوبی ناحیه مرتفعی به نام «زین قدس» واقع و دارای آب و هوای معتدل و محل ظهور و عبور پیامبران بزرگ الهی ابراهیم، موسی و عیسی علیهم‌السلام است. این شهر یکی از چهار شهر مقدس (صفات، حبرون، طبریه و اورشلیم) در سرزمین اسرائیل است. اورشلیم از دو واژه «اور» (آتش، روشن و مقدس) و «شلیم» (شهر، صلح، سلامتی و آرامش) تشکیل شده است و با هم، به معنای شهر مقدس و میراث مقدس است. اورشلیم یکی از چهار شهر مقدس یهودیان محسوب می‌شود و در کنار شهرهای صفاد، حبرون و طبریه، محل سکونت بسیاری از دانشمندان مذهبی یهودی بوده است. این شهر، مقدس‌ترین شهر در مسیحیت نیز محسوب می‌شود. همچنین به دلیل قرار داشتن مسجداً الاقصی، قبله نخست مسلمانان در آن جا، بیت المقدس همچون مکه و مدینه، از شهرهای مقدس مسلمانان است.

در طول تاریخ، اورشلیم دست‌کم دو بار تخریب، ۲۳ بار محاصره، ۴۴ بار مورد تصرف و بازپس‌گیری و ۵۲ بار مورد هجوم قرار گرفته است. بخشی از شهر، موسوم به «شهر داوود»، نخستین نشانه‌های سکونت در هزاره چهارم (پیش از میلاد) را به صورت اردوگاه‌های چادرنشینان نشان می‌دهد. در دوران بنی اسرائیل، ساخت و سازهای عمده در سده ۹ پیش از میلاد (عصر آهن) آغاز شده و در سده ۸ پیش از میلاد، شهر به مرکز دینی و اداری پادشاهی یهودا تبدیل شد. در سال ۱۵۳۸ میلادی، دیوارهای شهر برای واپسین بار توسط سلیمان یکم بازسازی شد. امروزه، این دیوارها محدوده شهر باستانی را که به طور تاریخی به چهار بخش ارمنی، مسیحی، یهودی و مسلمان نشین تقسیم می‌شود؛ مشخص می‌کنند. در سال ۱۹۸۱ میلادی این شهر باستانی به عنوان میراث جهانی یونسکو ثبت شد و امروزه در فهرست میراث جهانی در معرض خطر قرار دارد.^۱

نام‌ها و ریشه‌های تاریخی

قدیمی‌ترین نام که بر این شهر اطلاق شده، «أوروشالم» است که، نزد کنعانی‌ها به معنای «خدای آرامش و صلح» می‌باشد. در کتیبه‌های مصری، «تل العمارنه» (کنار نهر نیل در شمال شهر اسیوط) متعلق به قرن هجدهم و نوزدهم پیش از میلاد، از این شهر به نام «روشالیموم» یاد شده است. در تورات، واژه اورشلیم که به عبری «یروشالایم» تلفظ می‌شود، بارها آمده است

۱. دانشنامه عمومی.

و از حیث ریشه‌شناسی، گفته‌اند که به طور مستقیم از نام کنعانی آن، یعنی «اوروشالم» گرفته شده است. در تورات با نام‌ها و مضامین زیر از این شهر یاد شده است: سالیم (سفر پیدایش، باب ۱۸:۱۴)؛ شالیم (کتاب مزامیر، مزمور ۷۶:۲)؛ یبوسی (صحیفه یوشع، باب ۲۸:۱۸)؛ یبوس (سفر داوران، باب ۱۹:۱۰-۱۱)؛ شهر یهودا (کتاب دوم تواریخ ایام، باب ۲۵:۲۸)، شهر خدا (کتاب مزامیر، مزمور ۴:۴۶)، قریه پادشاه عظیم (کتاب مزامیر، مزمور ۲:۴۸) و شهر مقدس (کتاب نَحِیْمَا، باب ۱۹:۱۱). شهر یبوس در کتاب‌های مصری هیروگلیفی نیز با عناوین «یابثی» و «یابتی» آمده، که در واقع برگردان واژه «یبوس» است.^۱

موقعیت جغرافیایی

این شهر صخره‌ای، در جنوب شرقی یافا و بر فراز کوه موری^۲ قرار دارد. این شهر، تاریخی پر فراز و نشیب دارد و گفته می‌شود طی قرن‌های متمادی، بارها مورد محاصره و تاخت و تاز شدید مهاجمان قرار گرفت و به کلی ویران و هجده بار تجدید ساختمان شد. مردم این سامان نیز شش بار به تغییر مذهب خود مجبور شده‌اند.^۳

این سرزمین میان دریای مدیترانه و بحرالمت قرار دارد. در گذشته به آن کنعان می‌گفتند؛ با مساحتی بالغ بر ۲۵ هزار کیلومتر مربع، واقع در ساحل شرقی مدیترانه که در همسایگی کشورهای (مصر، سوریه، اردن و لبنان) دارای آب و هوای معتدل مدیترانه‌ای می‌باشد.

اورشلیم از نظر جغرافیای سیاسی اهمیت فراوانی دارد^۴ این سرزمین از کهن‌ترین و مقدس‌ترین شهرهای جهان و بزرگ‌ترین شهر کرانه غربی است.

این شهر در زمان امپراتوری‌های کهن جهان، پل ارتباطی میان آفریقا، اروپا و آسیا بود. بیت‌المقدس از سه بخش تشکیل شده است: کوه‌ها («موریا» که حرم شریف بر آن قرار دارد، «اوفل» در بردارنده محله مسلمین، «صهیون» محل اقامت داود نبی و «اکرا» محل زندگی

۱. دانشنامه جهان اسلام، (بنیاد دایرة المعارف اسلامی)، ج ۱، ص ۱۹۶۷.

۲. «موریا» (به عبری: מוריה) همچنین معروف به «کوه موریا»، نام تپه‌ای است در اورشلیم که در سفر پیدایش به آن اشاره شده است. به باور یهودیان، سلیمان، پادشاه یهود و جانشین داوود، بر روی تپه «موریا» در مرکز اورشلیم هیکل سلیمان را برپا ساخت. این کوه، در روایات مذهبی جایی است که ابراهیم، قصد قربانی کردن فرزندش را داشت. همچنین بر باور برخی یهودیان، سنگ معراج که در مسجد قبةالصخره قرار دارد، از غار کوچکی در مرتفع‌ترین نقطه کوه موریا استخراج شده است.

۳. حمیدی، تاریخ اورشلیم (بیت المقدس)، ص ۶۱ و شیرازی، دنیا و یهود، ص ۱۰۴-۱۰۵.

۴. مستوفی، نزهة القلوب، ص ۱۶؛ ابن رسته، ص ۹۷ و معین احمد، بیت المقدس، ص ۱۵.

مسیحیان از گذشته تاکنون که کلیسای مسیحیان نیز بر فراز آن قرار دارد؛ ناهمواری‌ها و دره‌ها. اورشلیم به سه بخش غربی، شرقی و قدیمی (کهن) تقسیم می‌شود.

اهمیت و جایگاه اورشلیم از دیدگاه یهودیت

اورشلیم هم خود برای یهودیان قداست دارد و هم برخی اماکن موجود در آن. این اماکن و بناها علاوه بر این که در این شهر قرار دارند، محل توجه پیروان دین یهود و سایر ادیان توحیدی هستند. وجود این اماکن در اورشلیم بر قداست آن نزد یهودیان افزوده است. جنگ‌هایی که بر سر تصرف اورشلیم در گرفته، از موضوعات پر بسامد تورات است.^۱ در تورات، صدها بار از اورشلیم یاد شده و نام این شهر به صراحت برده شده است.^۲ در برخی عبارات، تصریح شده است خانه خدا در این شهر قرار دارد^۳ و در ده‌ها آیه دیگر از عبارت «خانه خدا» برای مکانی در این شهر، استفاده شده است.^۴ به نقل تورات، داوود نبی ساختن خانه خدا در اورشلیم را طراحی کرد؛ اما کار ساختن خانه خدا را فرزندش، سلیمان نبی آغاز کرد. به تصریح تورات، داوود، سی و سه سال بر اورشلیم حکومت کرده است.^۵ پس از داود، فرزندش سلیمان، در اورشلیم و همان‌جا که داوود تعیین کرده بود، خانه را ساخت: «سلیمان کار ساختن خانه خدا را شروع کرد؛ یعنی همان زمین خرمن‌کوبی ارونه یبوسی که در آن خداوند به داوود پادشاه ظاهر شد و داوود آن‌جا را برای خانه خدا در نظر گرفت.»^۶ اورشلیم بنابر تورات، شهر برگزیده یهوه (خدا) است.^۷ از دیدگاه یهودیان، معبد بیت‌المقدس که در عبری «بیت همیقداش» نام دارد؛ به عنوان خانه خدا، توسط حضرت سلیمان بنا شده است. این معبد قرن‌ها مرکزی است برای اجرای مراسم عبادی یهودیان. معبد مذکور در تاریخ سرزمین مقدس، بارها مورد حمله واقع شده است و گاه اقوام مشرک، بت‌های خود را نیز در داخل آن قرار داده‌اند. بت همیقداش دو بار به طور کامل ویران شد که آخرین آن حدود سال هفتاد میلادی بود. با وجود این موضوع،

۱. انجیل، لوقا، ۱۳-۵۳.

۲. انجیل، مرقس، ۳۴: ۱۰.

۳. اگریدی، جوان، مسیحیت و بدعت‌ها، ص ۱۸.

۴. انجیل، مرقس، ۱۹: ۱۶.

۵. فضایی، یوسف، سیرتحوالی دین‌های یهود و مسیح، ص ۲۱۰.

۶. شاندرور، آلبر، صلاح‌الدین نابترین قهرمان اسلام، ص ۲۵۱-۲۵۲.

۷. حمیدی، جعفر، تاریخ اورشلیم (بیت المقدس)، ص ۶۱.

این مکان مقدس تا امروز، قبله گاه یهودیان جهان و مهم‌ترین زیارتگاه آنان به شمار می‌رود.^۱ می‌توان گفت که بنابر تورات، یهوه در قبال پیروی بنی اسرائیل از او، به آنان وعده داده است در سرزمین مقدس سکنا و آرامش یابند و مرکز این سرزمین مقدس، اورشلیم یا بیت المقدس است که بنابر تورات، از دیرباز پایتخت پادشاهان و پیامبران بنی اسرائیل بوده است. در بیت المقدس مکان‌ها و بناهای متعددی هست که برای معتقدان به ادیان محترم و مقدس است.

مکان‌ها و بناها

شهر اورشلیم، میزبان بناهایی بسیار مقدس در سه دین ابراهیمی، یعنی یهودیت، مسیحیت و اسلام است. از این رو، بسیاری شهر اورشلیم را «شهر مقدس» می‌نامند.

بناهای مهم مذهبی یهود در اورشلیم

۱. پرستش‌گاه اورشلیم

(به عبری: בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ؛ عبری مدرن: Beit HaMikdash؛ طبری: Beit Hamiqdāš؛ اشکنازی: Beis HaMikdosh و گعزی: ቤተ ሙቅደስ: Betä Mäqdäs) که تلفظ عبری آن «بیت همیقداش» است؛ به معنای خانه مقدس و معادل واژهٔ عربی بیت‌المقدس می‌باشد. این پرستش‌گاه مجموعه‌ای از معابد مقدس و اماکن مذهبی یهودیان، از جمله هیکل سلیمان در کوه معبد را در بر می‌گیرد که در شهر باستانی اورشلیم قرار داشته است. به باور یهودیان، پرستش‌گاه اورشلیم مکان حضور دائم خدایی است که معبد به او متعلق است و نیروی الهی او همواره در مکان مقدس پرستش‌گاه، فیضان دارد.^۲

۲. صخره مقدس

به برآمدگی کوه «موریا» گفته می‌شود که از عصر حجر مورد توجه و احترام اقوام مختلف بوده و امروز بر فراز آن صخره ای به ارتفاع دو متر قرار دارد که زائران، از آن دیدار می‌کنند. تقدس این صخره از دوره‌های بسیار کهن تا امروز سابقه دارد. از نظر یهود، محل صخره همان جایی است که در زمان حضرت سلیمان، نخستین بنای معبد یا هیکل ساخته شد. این مکان در هجوم نبوکد نصر (قرن ششم ق.م) ویران شد و در اواخر همان قرن و در عصر کوروش هخامنشی مجدداً با نام بیت همیقداش دوم بنا گردید. هفتاد سال پس از میلاد مسیح، توسط «تیتوس»، سردار رومی به کلی ویران

۱. شیرازی، دنیا و یهود، ص ۱۰۴-۱۰۵.

۲. ستاره شناس، «بیت همیقداش». انجمن کلیمیان تهران، ۱۳۹۷.

و برای بار سوم در زمان کنستانتین، امپراتور روم تجدید بنا گردید و به تدریج تغییراتی یافت و اضافاتی به آن داده شد.^۱

۳. هیکل سلیمان

یکی از کارهای بی نظیر حضرت داوود، ساختن معبدی بزرگ در شهر اورشلیم بود که در تورات از آن به عنوان «هیکل سلیمان» یاد می‌شود و تابوت عهد و ده فرمان در آن نگهداری می‌شده است. «هیکل» در لغت به معنای «بنای عظیم» است.^۲ در فرهنگ انگلیسی نیز TEMPLE به معنای بنای عظیم و معبد آمده است؛ اما قبل از آن که بنای مسجد به پایان برسد حضرت داوود (علیه السلام) رحلت کرد. وی و تکمیل بنا را به سلیمان علیه السلام سفارش کرده بود.^۳

وقتی که حضرت سلیمان (علیه السلام) به حکومت رسید؛ در صدد تکمیل بنای معبد بر آمد و لشکر جنّ و شیاطین را جمع کرد و کارها را بین آنها تقسیم کرد. گروهی طلا و یاقوت را از معادن استخراج می‌کردند و عده ای جواهر و سنگ‌های زینتی و گرانبها را می‌کنند و می‌آوردند و عده ای مشک و عنبر و سایر عطرهای خوشبو را می‌آوردند و... حضرت سلیمان (علیه السلام) به کمک سایرین مسجد را با سنگ‌های سفید رنگ و زرد و سبز و با ستون‌های بلورین بنا کرد و سقف آن را از لوح‌های جواهر پوشاند و زمین و کف مسجد را با لوح‌های فیروزه ای تزیین کرد و سپس مردم را جمع و اعلام کرد که امروز، روز عید شماس است.^۴

در قاموس، کتاب مقدس نیز چنین آمده است: «مقصود از هیکل در بیش‌تر مواضع کتاب مقدس، هیکل اورشلیم است که بر کوه موریبا بنا شده بود و شباهت به چادر جماعت می‌داشت.»^۵

۴. دیوار ندبه

به باور یهودیان، «دیوار ندبه» از آخرین باقی‌مانده‌های هیکل سلیمان و دومین پرستش‌گاه اورشلیم و مرکز دعا و منبع الهام برای یهودیان در اسرائیل و سراسر جهان است. در نماز سه‌گانه روزانه یهودیان جهان، مختصات این مکان به عنوان قبله استفاده

۱. حمیدی، تاریخ اورشلیم، ص ۱۷-۲۰.

۲. جوهری، الصحاح فی اللغة، حرف‌هائ (هکل).

۳. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۱۴، باب اول، ح ۲۳ (ابواب حضرت داود) کتاب النبوت.

۴. همان، ج ۱۴، باب پنجم، ابواب سلیمان، ح ۲۱، ص ۷۷، کتاب النبوت.

۵. قاموس کتاب مقدس، ص ۹۳۱.

می‌شود. از ظواهر امر پیداست، اولین دیوار اطراف شهر را بیوسی‌ها ساخته‌اند و دیوار دوم در زمان حضرت سلیمان کشیده شده و این دیوار در هجوم آشوری‌ها ویران و در طول قرون پنجم تا دوم پیش از میلاد مرمت گردیده است. هیرودیوس کبیر، تپه معبد را از سه سو با دیوارهای سنگی عظیم با ارتفاع ۱۵ متر محصور کرده بود که از آن زمان (قرن اول بعد از میلاد) تاکنون، یهودیان هر روز جمعه در کنار دیوار گرد می‌آیند و بر بیت المقدس شیون می‌کنند و اشک می‌ریزند. بدین لحاظ است که این دیوار را، «دیوار ندبه» می‌گویند.^۱

اهمیت اورشلیم در تحولات آخرالزمانی

الف) جنگی خونین در اورشلیم

تورات قبل از جهانی شدن معرفت الاهی و حاکمیت توحید، سخن از جنگی خونین در اورشلیم (بیت المقدس) دارد:

اینک روز خداوند می‌آید و غنیمت تو در میانت تقسیم خواهد شد و جمیع امت‌ها را به ضد اورشلیم برای جنگ جمع خواهیم کرد و شهر را خواهند گرفت. نتیجه این جنگ در روز معروف خداوند، حاکمیت دین و خدای واحد است: و یَهْوَه = [خداوند] بر تمامی زمین پادشاه خواهد بود؛ در آن روز یَهْوَه واحد خواهد بود و اسم او واحد.^۲ این عبارت از تورات، به خوبی حاکمیت نظام‌های سکولاری چون لیبرال دموکراسی را در جهان آینده نفی می‌کند. به تعبیر صریح تورات، بخش آخر تاریخ، روز خداوند، «یوم‌الله» است؛ یعنی روز حاکمیت دین بر سراسر گیتی، نه روز حاکمیت کمونیزم یا سکولاریزم و اومانیزم.^۳

ب) پیمان عیسی مسیح (علیه السلام) برای بازگشت به جهان:

عیسی مسیح پیمان بسته است که به اورشلیم، اسرائیل و جهان بازگردد. اورشلیم شهر مقدس معتقدان به کتاب مقدس است. در زمان مقرر، عیسی مسیح (علیه السلام) باز خواهد گشت تا با نشستن بر تخت داوود در اورشلیم با عدالت و صلح بر جهان حکمرانی کند.^۴

۱. حمیدی، تاریخ اورشلیم، ص ۴۸.

۲. کتاب زکریای نبی، ص ۱۳۸۲، باب ۱۴، بندهای ۹-۶.

۳. مظفری، آیت، آینده جهان از دیدگاه ادیان، ص ۴۰.

۴. همان، ص ۵۵.

ج) بازسازی اورشلیم

«رَبَانِیُونَ» بر اساس تصویری که اشعیا و سایر نویسندگان قدیم ترسیم کرده بودند؛ عقیده داشتند که در آینده، اورشلیم به طور شگفت آوری بازسازی خواهد شد و از سطح کنونی تا ارتفاع ده فرسنگ بالا می‌رود. از هر سو باز خواهد بود و تا دروازه‌های دمشق گسترش خواهد یافت. معبد در جلال و عظمت خود نوسازی می‌شود و ظروف مقدس «خیمه اجتماع» باز گردانده خواهند شد. هارون و فرزندان او زیر نظر موسی خدمت خواهند کرد.^۱

د) وقوع جنگ آرماگدون در اورشلیم

طبق دیدگاه مسیحیان صهیونیست، یهودیان باید از سراسر جهان به فلسطین مهاجرت کنند و کشور اسرائیل در قلمرو رودخانه نیل تا فرات به وجود آید و یهودیانی که به اسرائیل مهاجرت می‌کنند، اهل نجات هستند. مسیحیان صهیونیست برای اجرایی کردن عقیده خود درباره بازگشت عیسی مسیح (علیه السلام) و حاکمیت بر جهان آینده، معتقدند که دو مسجد، یعنی مسجد الاقصی و صخره در بیت المقدس، باید به دست پیروان کتاب مقدس ویران شوند و به جای آن‌ها معبد یا هیکل سلیمان بنا گردد و روزی که یهودیان این دو مسجد را منهدم کنند، جنگ نهایی و مقدس آخرالزمان یا آرماگدون به رهبری آمریکا و انگلیس آغاز می‌شود. زمانی که این جنگ وحشتناک آغاز می‌شود، همه مسیحیان دوباره تولد می‌یابند و توسط يك سفینه عظیم از دنیا به بهشت منتقل می‌شوند و همراه مسیح (علیه السلام) شاهد نابودی جهان و عذاب سخت خواهند بود. در جنگ آرماگدون، زمانی که ضد مسیح یا دجال در حال پیروزی است، مسیح همراه مسیحیان دوباره تولد می‌یابد و به جهان باز می‌گردد و با شکست دجال، حکومت جهانی خود را بر پا می‌کند.^۲

۱. جولیس گرینتون، انتظار مسیحا در آیین یهود، ص ۶۸.

۲. همان، صفحه ۵۶.

نتیجه گیری

با توجه به مطالب ارائه شده، اورشلیم با سابقه تاریخی و مذهبی و موقعیت حساس سوق الجیشی همواره مورد توجه کشورها و قدرت‌های جهانی بوده و هر یک از ادیان توحیدی در صدد مصادره این شهر باستانی و مذهبی به نفع خود بوده است. جنگ‌های صلیبی مسیحیان علیه مسلمانان برای تصاحب این شهر، ادعای ما را تایید می‌کند. تشکیل و تاسیس رژیم اشغالگر قدس در این منطقه و حمایت دنیای غرب از اسرائیل و کشتار و سرکوب و اخراج گسترده مردم مسلمان فلسطین از سرزمین پدری و اجدادی خود، دلیل دیگری بر این ادعا است. وجود اماکن و آثار مقدس متعلق به هر یک از ادیان توحیدی اسلام، مسیحیت و یهود و ادعای مالکیت هر یک از این سه آیین بر این اماکن، بر حساسیت این شهر افزوده و همواره موجب تنش و درگیری شدید میان پیروان این آیین‌ها شده است. آن چه باعث حساسیت بیش‌تر این شهر شده، وجود روایات و پیشگویی‌هایی است که در متون مقدس هر سه آیین، در مورد حوادث و رویدادهای آخرالزمانی وارد شده و اخباری از جنگ‌های خونین و گسترده و سرنوشت ساز و نبرد نهایی در این منطقه استراتژیک و بسیار حساس و مهم ملاحظه می‌شوند.

منابع

۱. اگریدی، جوان، مسیحیت و بدعت‌ها، مترجم: عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، قم، طه، چاپ دوم، قم، ۱۳۸۴.
۲. بیرونی، ابوریحان، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، مصحح: جلال‌الدین همایی، نشر هما، تهران، ۱۳۸۶.
۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح فی اللغة، محقق: أحمد عبد الغفور عطار، دارالعلم، بیروت، ۱۴۱۰ ق.
۴. حمیدی، جعفر، تاریخ اورشلیم (بیت المقدس)، امیرکبیر، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۸.
۵. حیییم شختر و اریه نیومن و اهرن بیر، واژه‌های فرهنگ یهود، مترجم: منشه امیر، تل آویو، انجمن جوامع یهودی، چاپ اورشلیم، ۱۹۷۷ م.
۶. جولیس گرینتون، انتظار مسیحا در آیین یهود، مترجم: حسین توفیقی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۷۷.
۷. دایره المعارف کتاب مقدس، مترجم: بهرام محمدیان، روزنو، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰.
۸. شیرازی، محمد، دنیا و یهود، مترجم: هادی مدرسی، امین، تهران، بی تا.
۹. شاندر، آلبر، صلاح‌الدین نابترین قهرمان اسلام، مترجم: عبدالمحمد روح بخشان. حروفیه، ۱۳۷۸.
۱۰. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، مترجم: ابوالقاسم حالت، دارالکتب العلمیه، قم، بی تا.
۱۱. طیب حسینی، سید محمود، دایره المعارف قرآن کریم، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷.
۱۲. فضایی، یوسف، سیرت‌تحویلی دین‌های یهود و مسیح، عطایی، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۱.
۱۳. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۱۵ ق.
۱۴. مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب، به کوشش محمد دبیرسیاقی، قزوین، ۱۳۸۱.
۱۵. مظفری، آیت، آینده جهان در نگاه ادیان، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی، تهران، ۱۳۸۵.
۱۶. هاکس، جیمز، قاموس کتاب مقدس، اساطیر، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۳.
۱۷. هینلز، جان راسل، فرهنگ ادیان جهان، مترجم: گروه مترجمان، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، چاپ اول، قم، ۱۳۸۶.